

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ «ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՍՍԱԳՐԻ ԷՋԵՐՈՒՄ
1944–1999 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Սկիզբը՝ թիվ Ա.

ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ, ՊԱՏԳԱՄՆԵՐ, ՈՒՂԵՐՁՆԵՐ

Անշուշտ, Վեհափառ Հայրապետների խոսքում՝ առաջին հերթին պաշտոնական, գլխավոր դերակատար խոսանակը կոնդակներն էին: Դրանք արտացոլում էին Մայր Աթոռի եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության տեսակետները, դիրքորոշումը:

Այսպես՝ Սարգարապատի հերոսամարտի 50-ամյակի առթիվ Վազգեն Ա. Վեհափառը հատկապես շեշտում էր. «Գերեզման իջած հայ ժողովուրդը Սարգարապատով նոր կյանքի կոչվեցավ՝ իր քաջ որդվոց սուրբ արյունով: Փրկվեցավ մեր փոքր ածունն ամբողջական բնաջնջումե: Սկիզբ առավ նոր պատմությունը հայոց»¹: Եւ օրինաչափ էր, որ 1972 թ. կոնդակով մայրիսի 22-ը հռչակեց հերոսամարտում զոհվածների հիշատակի օր²:

Ցեղասպանության թեմայի հետ անմիջականորեն շաղկապված են 1969 թ. հունվարի 24-ին Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի³ եւ 1970 թ. նոյեմբերի 26-ին Խրիմյան Հայրիկի ծննդյան 150-ամյակի⁴ առթիվ Վազգեն Ա.-ի կոնդակները: Նույն գաղափարականի համատեքստում պետք է դիտարկել 1971 ապրիլի 24-ին Վեհափառի կոնդակը՝ Նոր Այնթապի անվանակոչության առթիվ⁵:

¹ Տե՛ս ՎԱԶԳԵՆ Ա., Նոր ավետիս հայություն, 1968, թ.5, էջ 3:
² Տե՛ս Վազգեն Ա.-ի կոնդակը Սարգարապատի հերոսամարտում զոհվածների հիշատակը ամեն տարի մայրիսի 22-ին նշելու մասին, 1972, թ. 9, էջ 3–5:
³ Տե՛ս Վազգեն Ա.-ի կոնդակը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ, 1969, թ. 2, էջ 3–5: Ամսագրի խմբագրությունը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին բացառիկ համար նվիրեց: Տե՛ս «Էջմիածին», 1969, թ. 12:
⁴ Տե՛ս Վազգեն Ա.-ի կոնդակը Խրիմյան Հայրիկի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ, 1970, թ. 12, էջ 3–5: Ամսագրի խմբագրությունը Խրիմյան Հայրիկի ծննդյան 150-ամյակին բացառիկ համար նվիրեց: Տե՛ս 1971, թ. 2:
⁵ Տե՛ս Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը Մայր հայրենիքում Նոր Այնթապի անվանակոչության առթիվ, 1971, թ. 5, էջ 3–4:

Բնականաբար, առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Հայոց ցեղասպանության օրվա կապակցությամբ Հայրապետական խոսքը, ինչն ավանդական դարձավ: Հիշատակենք մի քանի օրինակ, որոնց ամսագրում հրապարակումների շնորհիվ այժմ Մայր Աթոռի դիրքորոշման վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու հնարավորություն ունենք:

Այսպես՝ 1968 թ. ապրիլի 24-ին Ս. Պատարագ մատուցվեց⁶: 1974 թ. ապրիլյան քարոզում Վազգեն Ա. Վեհափառը շեշտեց հետեւյալը. «1914–1918 համաշխարհային դժոխքի մեջ մեծ ողբերգության իր բաժինը ապրեց մասնավորապես հայ ժողովուրդը, որ ոչ մեկ առնչություն ուներ այդ պատերազմի հետ: Սուլթան Համիդ եւ Թալեաթ փաշա եւ նրանց բոլոր մեղսակից փաշաները ծրագրեցին ամբողջ արեւմտահայությունը ոչնչացնել, կոտորել ողջ մի ժողովուրդ: Ավերվեց ամբողջ Արեւմտյան Հայաստանը իր բազմադարյան վանքերով, եկեղեցիներով, սրբավայրերով, քաղաքներով եւ գյուղերով»⁷:

«Էջմիածին» ամսագիրն ամեն տարի, հետեւողական պարբերականությամբ, ընթերցողի ուշադրությանն էր ներկայացնում Մայր Աթոռում Հայոց ցեղասպանության հերթական տարելիցների ոգեկոշման վերաբերյալ բավարար հանգամանալից եւ սպառիչ տեղեկատվություն⁸: Ուշագրավ է

⁶ Տես Սուրբ Պատարագ՝ մատուցված Մեծ եղեռնի նահատակների հիշատակին Մայր Տաճարում, 1968, թ. 5, էջ 38:

⁷ Տես Ապրիլյան եղեռնի 59-րդ տարեդարձի առթիվ Ս. Պատարագ եւ քարոզ Մայր Տաճարում, 1974, թ. 4, էջ 17–20:

⁸ Մանրամասն տես Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ, Այսօր, ապրիլի 24-ին, Մայր Աթոռում եւ Երեւանում, 1975, թ. 5, էջ 33–38: Կան լուսանկարներ. «Ստեփան Ա. Մինասյան, «Բնավեր, տնավեր հավք են դարձել» նկարը», «Աղոթք Միժեռնակաբերդում»: Ա. Հ., Հանդիսություններ Մայր Աթոռում եղեռնի 60-ամյակի առիթով, 1975, թ. 5, էջ 39–55: Ապրիլյան եղեռնի 61-րդ տարելիցի նշումը Մայր Աթոռում, 1976, թ. 4, էջ 26: Ապրիլի 24-ը Մայր Աթոռում, 1977, թ. 4, էջ 19–20: Կա լուսանկար. «Վազգեն Ա. Միժեռնակաբերդում»: Ապրիլյան եղեռնի 63-րդ տարելիցը Մայր Աթոռում, 1978, թ. 4, էջ 10–11: Ապրիլյան եղեռնի վաթսունհինգերորդ տարելիցի նշումը Մայր Աթոռում, 1980, թ. 4, էջ 41–42: Կա լուսանկար. «Միժեռնակաբերդ. Ապրիլի 24-ին նահատակաց հիշատակին վառվող մշտնջենական կրակի առաջ»: ՎԱՐԳԱՆ ՍՐԿ. ԲԱՂԿԱՍԱՐՅԱՆ, Ապրիլյան եղեռնի տարելիցի ոգեկոշումը Մայր Աթոռում, 1981, թ. 4, էջ 16–17: Ապրիլյան եղեռնի 60-րդ տարելիցի ոգեկոշումը Մայր Աթոռում, 1982, թ. 4, էջ 21–22: Ապրիլյան եղեռնի 60-րդ տարելիցի ոգեկոշումը Մայր Աթոռում, 1983, թ. 4, էջ 25–26: Մեծ եղեռնի տարեդարձի նշումը Մայր Աթոռում, 1984, թ. 4, էջ 16: Կա լուսանկար. «Միժեռնակաբերդի հայ նահատակաց հուշարձանի անմար կրակի առջեւ»: ՀԱԿՈՒ ՍՐԿ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Մեծ եղեռնի 70-ամյակի հիշատակումը Մայր Աթոռում, 1985, թ. 4, էջ 27–35: Մեծ եղեռնի տարելիցի նշումը Մայր Աթոռում, 1986, թ. 3–4, էջ 29–31: Կան լուսանկարներ. «Միժեռնակաբերդում», «Մայր Աթոռի հուշարձանի մոտ»: Մեծ եղեռնի տարելիցը Մայր Աթոռում, 1987, թ. 4, էջ 25–27: Կան լուսանկարներ. «Յաւիտենական յիշատակին արդարոց օրհնութեամբ եղիցի», «Մաղկապսակի զետեղում հայ նահատակաց հիշատակին»:

եւ առավել հետաքրքրաշարժ, որ տեղեկատվությունը մշտապես հարստացվում էր միջոցառումների լուսանկարներով:

Հայրապետական պատգամներից ներկայացնենք եւս մի քանի օրինակ: 1981 թ. ապրիլի 24-ին Վազգեն Ա.-ն հեռավոր Վիեննայից պատգամեց. «Մենք, իբրեւ ազգություն եւ պետություն, մեր ճակատագիրը, մեր գոյատևումը եւ մեր արդար երազանքներու իրականացումը կրնանք ապահովել միմիայն աշխարհի խաղաղության պայմաններու մեջ, միմիայն պետություններու համերաշխ գոյակցության եւ գործակցության իրավիճակով»⁹:

1982 թ. ապրիլի 25-ին քարոզում Վազգեն Ա.-ն մատնանշեց. «Թվում էր, թե հայ ազգը բնաջնջվել էր լրիվ, եւ նրա անունը պիտի հիշվեր միայն պատմության մոռացված էջերում: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո անմիջապես, առաջին օրերին, այդ էր զգացմունքը վերապրողներին: Սակայն իրականացավ Հիսուսի նախատեսությունը, նրա պատգամը եւ կարճ ժամանակ անց հայ ժողովուրդը սկսեց մխիթարվել ու նոր կյանքի դիմել: Եկավ պատմական մեծ դեպքը՝ Սարդարապատի հաղթանակը»¹⁰:

1983 թ. ապրիլի 24-ի ուղերձում Վազգեն Ա.-ն շեշտադրեց բարոյական հիշողության կարեւորությունը. «Հայեր, ուր էլ որ լինեք, երբեք մի՛ մոռանաք 1915-ի ցեղասպանության սեւ տարին, մի՛ մոռանաք հիշատակը մեր անթաղ մեռելների: Մի՛ մոռանաք 1918-ի մայիսյան հաղթանակը եւ մեծ ավետիսը հիշատակը հայոց հաղթության»¹¹:

70-րդ տարեկիցին՝ 1985 թ. ապրիլի 24-ին, Վեհափառ Հայրապետն արժեւորեց ապագայի նկատմամբ լավատեսության հավատամքով. «Մի ամբողջ ժողովուրդ տեղահան արվեց իր պատմական երկրի՝ Արեւմտյան Հայաստանի տարածքից ու ծրագրված ձեռով բնաջնջվեց մահվան ճանապարհների վրա: Մեր օրերի վերաշինված ու ծաղկող մայր երկիրը սուրբգրական Արարատի փէշերին, 1915-ին նահատակուած ժողովրդի յիշատակը

Մեծ եղեռնի տարեկիցը Մայր Աթոռում, 1991, թ. 4-6, էջ 31-32: Մեծ եղեռնի տարեկիցը Մայր Աթոռում, 1992, թ. 4-5, էջ 27-29: Կա լուսանկար. «Վազգեն Ա. Միժեռնակաբերում»:

⁹ Տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի խոսքը հայ նահատակաց հիշատակին, 1981, թ. 5-6, էջ 16-17:

¹⁰ Տե՛ս Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Մայր Տաճարում, 1982, թ. 4, էջ 6-8: Կա լուսանկար. «Միժեռնակաբերդ. Հայ նահատակաց հուշարձանի անմար կրակի առաջ»: Նաեւ հիշատակենք՝ Վազգեն Ա.-ի կոնգալը Հունաստանի նախագահ Կ. Կարամանլիսին օսմանյան Ցեղասպանության օրերին հույն կառավարության կողմից գաղթական հայերի նկատմամբ ցուցաբերած մարդասիրական վերաբերմունքի համար, 1982, թ. 11-12, էջ 3-4:

¹¹ Տե՛ս Ամենայն Հայոց Ս. Տ. Վազգեն Ա. Վեհափառ Հայրապետի ուղերձը, 1983, թ. 4, էջ 11-12:

յաւերժացնող վեհագոյն յուշարձանն է եւ անշէջ յոյսի փարոսը արդարութեան լրումի: Մեր նահատակները մեռան ապրելու յոյսով եւ հայոց հայրենիքի վերածննդեան տեսիլքով»¹²:

Հայաստանի անկախացման գործընթացի ճանապարհի սկզբում գնահատելի է պետականութեան արժեւորմանն ուղղված Վազգեն Ա.-ի 1989 թ. հունիսի 14-ի կոնդակը¹³:

Հայոց ցեղասպանութեան 75-րդ տարելիցի ոգեկոշումն արդեն միանգամայն այլ ազգային-քաղաքական իրավիճակում տեղի ունեցավ: Որպես նախորդներից էական տարբերություն՝ Վազգեն Ա. Վեհափառ կոնդակում հիշատակեց Արցախ, Սարգարապատի հաղթանակ, 1918 թ. հայ նորագույն պետություն բառերը: Հատկապես ուշագրավ էին Վեհափառի հետեւյալ խոսքերը. «Այսօր, մեր պատմութեան մեծագոյն արհաւիրքը ոգեկոշում ենք մեր հայրենի կեանքի տագնապալի ներկայ վիճակում, երբ ողբում ենք նաեւ նոր զոհեր, պատմական Արցախի մեր զաւակների արդար պայքարի ճանապարհին: Աստուած է վկայ, քաղաքակիրթ ողջ մարդկութեան խիղճն է վկայ, որ Արցախի հայերի ազգային ազատ ինքնորոշման իրաւունքը Մայր Հայաստանին միանալու թէ՛ արդար է, թէ՛ օրինական եւ թէ՛ համաձայն մարդու իրավունքների հրամայականին»¹⁴:

Հայոց ցեղասպանութեան 75-րդ տարելիցի առթիվ Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա. եւ Կիրիկիո Գարեգին Ա. կաթողիկոսները 1990 թ. մայիսի 14-ին դիմեցին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պերես դը Կուելյարին, հորդորելով «հանձնել այս արդար դատը ՄԱԿ անդամ պետությունների ուշադրութեան, ջանալ, որ թրջական իշխանութիւնները ճանաչեն Եղեռնի իսկական էությունը»¹⁵:

1995 թ. ապրիլի 17-ին Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Ցեղասպանութեան 80-րդ տարելիցը գնահատեց ներքաղաքական կայու-

¹² Տես Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակը ապրիլյան եղեռնի նահատակների հիշատակը ոգեկոշելու մասին, 1985, թ. 4, էջ 10–12:

¹³ Տես Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակը՝ մայիսի 28-ին հայկական եկեղեցիներում գոհաբանական մաղթանքներ կատարելու մասին, 1989, թ. 4–6, էջ 5–7:

¹⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 8, գ. 127, թթ. 1–2: Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը Մեծ եղեռնի 75-ամյակի առթիվ, 1990, թ. 4, էջ 8–10: Կան լուսանկարներ. «Մեծ եղեռնի սուրբ նահատակների անմեռ հիշատակի եւ անմար կրակի առաջ», «Մեծ եղեռնի 75-ամյակի առթիվ. Հոգեհանգիստ Մայր Տաճարում»:

¹⁵ Տես Վազգեն Ա.-ի եւ Գարեգին Ա.-ի նամակը ՄԱԿ-ի ընդհանուր քարտուղար Պերես դը Կուելյարին, 1990, թ. 5–7, էջ 5–6:

նության հաստատման ձգտմամբ. «Ցեղասպանութեան առաջին ոճրային արարքն էր, որ կատարուում էր քսաներորդ դարի սկզբին ողջ մարդկութեան կեանքում: Ապրիլեան եղեռնի 80-ամեակը մեզ առաջնորդում է դէպի մի հիմնական գաղափարական, որի իրականացումը մեր կեանքում մեր բոլորի սրբազան պարտքն է: Այդ հրամայականն ու իտէալը մեր կեանքով ու աշխատանքով արտայայտելի միութիւնն է ու միասնական գործելակերպը»¹⁶: Նույն բարոյական հարթության իմաստային շարունակությունն էր ապրիլի 24-ի քարոզը. «Այս օրը բյուրեղացման, հոգեկան մաքրացման օրն է, մեր սայթաքումներին դեմ ընդվզելու օրն է, մեղքին, հանցանքին, թերիին, չարին դեմ ըմբոսանալու ժամն է: Եւ փոխարենը մեր մեջ տոկունության, հավատքի ջրդեղումի, ոռոգման, զորացման պահն է»¹⁷: Նույն գաղափարական տեսլականը Գարեգին Ա. Վեհափառը շարունակեց նաեւ հաջորդ տարիներին կոնդակներում¹⁸: Այս պարագան հարկ է մատնանշել նաեւ Սարգարապատի հերոսամարտի առնչությամբ¹⁹:

Գարեգին Ա.-ի գահակալության կարճատեւ ժամանակահատվածում թեմայի վերաբերյալ ամսագրում հրապարակվեց նրա գործունեությունն անմիջականորեն շաղկապված տեղեկատվություն²⁰:

¹⁶ Տե՛ս Հայրապետական պատգամ Ապրիլեան եղեռնի 80-ամեակի առթիւ, 1995, թ. 4, էջ 153–155: Նաեւ տե՛ս Գ. ԳԵՐԵՂԻՅԱՆ, Հանուն ազգի հպարտ գալիքի, 1995, թ. 4, էջ 175–177:

¹⁷ Տե՛ս Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Մայր Տաճարում ապրիլ 24-ին, 1995, թ. 4, էջ 161–163: Գարեգին Ա.-ի ելույթներից տե՛ս Միժեռնակաբերդի թանգարանային համալիրի բացման առիթով ասված Վեհափառ Հայրապետի օրհնանքի խոսքը, 1995, թ. 4, էջ 159–160:

¹⁸ Տե՛ս Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամը Ապրիլ 24-ի առիթով, 1996, թ. 4, էջ 13–16: ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Նահատակների արիւնը գծում է մեր պարտականութեան ճանապարհը, 1997, թ. 4, էջ 43–44: Հայրապետական խօսք Ապրիլեան եղեռնի ոգեկոչման առիթով, 1999, թ. 4, էջ 8–9:

¹⁹ Տե՛ս ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Սարգարապատը՝ նոր անուններով, 1996, թ. 5–6, էջ 95–97: Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը նուիրուած Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան ստեղծման 80-ամեակին եւ Սարտարապատի հերոսամարտում զոհուածների յիշատակին, 1998, թ. 5, էջ 3–6:

²⁰ Օրինակ տե՛ս Մ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Գարեգին Առաջինի այցելութիւնը Միժեռնակաբերդ ապրիլի 8-ին, 1995, թ. 4, էջ 150–152: Կա լուսանկար. «Հոգեհանգստյան աղոթք Մայր Աթոռում»: «Ցեղասպանագիտութեան հարցեր»-ի միջազգային գիտաժողով ազգային ակադեմիայում, 1995, թ. 4, 156–158: Ապրիլ 24-ը Մայր Աթոռում, 1996, թ. 4, էջ 25–26: Հիշատակի եւ ոգեկոչման արարողութիւններ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, 1997, թ. 4, էջ 42: ԱՐԹՈՐ ՍՐԿ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Մեծ եղեռնի 84-րդ տարելիցը, 1999, թ. 4, էջ 34: ՍԱՄՎԵԼ ՍՐԿ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, Ապրիլի 23-ը՝ նահատակ հոգեւորականների ոգեկոչման օր, 1999, թ. 4, էջ 113–114:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ի տարբերություն բազմաթիվ պարբերականների, «Էջմիածին» ամսագիրն աչքի է ընկել այնպիսի հրապարակախոսական-հրատարակչական բաղկացուցիչով, ինչպիսին խմբագրականն է: Որպես կանոն, բոլոր կարեւորագույն ազգային-եկեղեցական թեմաները՝ այդ թվում Հայոց ցեղասպանության, արժեւորվում էին խմբագրականներով:

Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, դիպուկ եւ բնութագրական մեջբերումներով ներկայացնենք մի քանի խմբագրականի օրինակ: Այսպես՝ Ցեղասպանության 60-րդ տարելիցին նվիրված խմբագրականում հատուկ շեշտվում էր. «Հայ տառապանքի եւ մեր հավաքական նահատակության վախճանամյակին հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա իր նահատակներին»²¹:

65-րդ տարելիցին Ցեղասպանության հիշողությունը գնահատվում էր Սարգարապատի հերոսամարտի ոգով. «Հայաստանյայց Եկեղեցին եղել ու մինչեւ այսօր մնացել է նաեւ պաշտպանը հայրենյաց: Այսպես է, որ Հայաստանյայց Եկեղեցին իր ժողովրդի հետ 1915-ին գերեզման է իջել ու երեք տարիներ հետո Սարգարապատի հերոսամարտով իր ժողովրդի հետ հարուստիւն առել, մի հերոսամարտ, որի ոգեշնչող ուժն է հանդիսացել Սուրբ Էջմիածինն իր Հայրապետով ու քաջարի միաբաններով»²²:

70-րդ տարելիցին Ցեղասպանությունը դիտարկվեց հավատամքային տեսանկյունից. «Քրիստոնյա աշխարհի աչքի առաջ սրածվում էր Արեւելքի ամենահին քրիստոնյա ժողովուրդներից մեկը, բայց չէր ուրանում կրոնը եւ չէր կորցնում հավատքը վաղվա օրվա նկատմամբ, որովհետեւ գիտեր, որ Գողգոթային ու խաչելությանը պիտի հաջորդի հարուստիւնը, եւ ժողովուրդը պիտի վերականգնվի թեկուզ եւ մոխիրներից»²³:

Իսկ արդեն Ցեղասպանության 75-րդ տարելիցը դիտարկվեց Արցախյան ազատամարտի համապատկերում. «Մեր ժողովրդի պատմության ամենամոռյալ թվական: Այս անգամ, սակայն, մեր կեցվածքը ավելի խրոխտ է, ու հույսը՝ առավել արծարծ: 1988 թվականից սկսած՝ Արցախյան շարժումը զարթոնք պարգեւեց մեր ժողովրդին ամենուրեք»²⁴:

²¹ Տէս Ա. Հ., Եղեռնի 60-ամյակը (1915–1975), 1975, թ. 5, էջ 3–4: Կան լուսանկարներ. «Ուխտի եւ ազոթքի խաչքար. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին»: «Նահատակաց կոթող-հուշարձան. Միծեռնակաբերդ»:

²² Տէս խմբագրական, Հայ ժողովուրդը եւ իր մայր եկեղեցին, 1980, թ. 4, էջ 6–9:

²³ Տէս խմբագրական, Ի հեճուկս խավարի ուժերի, 1985, թ. 4, էջ 25–26: Կա լուսանկար. «Յաւիտենական յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

²⁴ Տէս խմբագրական, Հայաստան՝ ցավ եւ սեր մարդկության, 1990, թ. 4, էջ 3–5:

Սարդարապատի հերոսամարտին հատուկ նվիրված խմբագրականներ եւս հիշատակելի են²⁵:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Էջմիածին» ամսագիրը հատկապես 1965 թվականից դարձավ Հայոց ցեղասպանության եւ Հայկական հարցի ուսումնասիրության հրապարակային կարեւոր հարթակներից մեկը: Ինչ խոսք, զուտ առարկայական պատճառներով, հաշվի առնելով նաեւ ամսագրի թեմատիկ-բովանդակային ուղղվածությունը, ոչ ակադեմիական լինելը, այդուհանդերձ, պատմաբանների եւ բանասերների համար ունեցավ եւ ունի էական նշանակություն՝ մասնավորապես հետեւյալ պատճառներով: Նախ՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում մի շարք հեղինակներ բազմաթիվ հիմնահարցեր հնարավորություն ունեին հրապարակելու միայն այս ամսագրում: Երկրորդ, ի տարբերություն պետական ակադեմիական ամսագրերի՝ «Էջմիածին»-ն ուներ համեմատաբար ավելի «ազատ» լինելու «արտոնություն», շատ հեղինակների համար այն առաջին կամ եզակի հրատարակչական հարթակ էր:

Կրկին շեշտենք, որ գիտահետազոտական աշխատանքների հրատարակման տեսանկյունից բեկումնայինը 1965 թվականն էր՝ բազմակողմանի համատեքստով: Առաջնահերթ ուշադրություն դարձվեց հուշագրությունների²⁶ հրատարակմանը:

²⁵ Տե՛ս խմբագրական, Սարդարապատ, հայոց նոր, հաղթական Ավարայրը, 1968, թ. 5, էջ 14: ԲԱԳՐԱՏ ԱԲՎ. ԳԱԼՍԱՆՅԱՆ, Սարդարապատի ճանապարհն անցնում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնով, 1998, թ. 5, էջ 7–12:

²⁶ Տե՛ս Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՉԱՆՋԱՆՅԱՆ, Թերթիկներ իմ հուշամատյանից, 1965, թ. 2–4, էջ 36–39: Ա. ՊԱՏՐԻԿ, Գուժկանը, 1965, թ. 2–4, էջ 133–135: ԱԼ. ՓԱՇԱՅԱՆ, Լեռ, որ ապրում է ժողովրդի սրտում, 1965, թ. 2–4, էջ 149–155: Կան լուսանկարներ. «Մուսալեռնցի մարտիկներ Պորտ Սաիդում», «Մուսալեռնցիների ազատարար կարմիր դրոշմը»: ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԳԵՆԹԱՈՒ, Պատմության ամենասոսկալի եղելությունները, 1965, թ. 2–4, էջ 168–173: Ֆրանսերենից ամսագրի համար թարգմանել է Վ. Գեորգյանը: Կան լուսանկարներ. «Մ. Աթոռում կառուցվելիք նահատակաց հուշարձանի նախագծերից, ճարտ. Հրազդան Պալյան», «Մ. Աթոռում կառուցվելիք նահատակաց հուշարձանի նախագծերից, ճարտ. Ա. Գալիկյան», «Մ. Աթոռում կառուցվելիք նահատակաց հուշարձանի նախագծերից, ճարտ. Բ. Արզումանյան»: Ն. ԹԱՆՄԻՋՅԱՆ, Հուշամատյանների հետքերով, 1965, թ. 2–4, էջ 113–121, թ. 5–6–7, էջ 145–155: Կա լուսանկար. «Զոթթո, «Վիշտը» նկարը»: ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱՋ, Մայրս փրկեց զիս Եփրատեն, 1965, թ. 2–4, էջ 122–124: Կա լուսանկար. «Բ. Կոճամանյան, «Եղեռնը» նկարը»: ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՎ. ՔԶՆ. ԳԱԼՖԱՅԱՆ, Հայկազունք արի արանց, 1965, թ. 2–4, էջ 125–126: Հ. ՍԵՐԻՆԿՅՈՒՆՅԱՆ, Հուշեր Գրիգոր Զոհրապի մասին, 1965, թ. 2–4, էջ 130–132:

Առանձնակի պետք է արժեւորել արխիվային վավերաթղթերի հրապարակման կարեւորությունը: Հեղինակներից հատկապես նշենք Ա. Սաֆրաստյանի²⁷, Ն. Միքայելյանի²⁸ եւ այլոց հրապարակումները²⁹:

Հետագա տարիներին ամսագիրն իր պարտքը համարեց հրապարակել Յեղասպանության ճանաչման մասին պետական օրենսդրական ակտերը³⁰:

Իհարկե, առանձնահատուկ նշանակություն հատկացվեց պատմագիտական³¹ եւ բանասիրական³² ուսումնասիրությունների հրապարակ-

²⁷ Տես Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության եւ դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների եւ վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912–1913), 1965, թ. 1, էջ 40–47, թ. 2–3–4, էջ 174–187, թ. 10, էջ 43–48, 1966, թ. 2, էջ 38–44, թ. 3, էջ 57–60, թ. 6, էջ 41–47, թ. 7, էջ 55–60, թ. 8, էջ 60–63, թ. 9–10, էջ 106–114:

²⁸ Տես Արխիվային նոր նյութեր Արեւմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի վիճակի մասին (1912–1913), 1965, թ. 2–4, էջ 156–167, թ. 5–6–7, էջ 182–196, Պատմական մի կոնգրակ [Գեւորգ Ե.-ի – Վիլհելմ Բ.-ին, Բոննի արխիվից, 1918 թ. օգոստոսի 3], 1990, թ. 4, էջ 45–49:

²⁹ Տես Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՆԱՆՋԱՆՅԱՆ, Հուշաթերթիկներ իմ «Հուշամատյանից», 1979, թ. 5, էջ 49–52: Դոկտ. Հովհաննես Լեփսիուսի դուստր Վերոնիկա Լեփսիուսի նամակը Հայոց Հայրապետին, 1980, թ. 11, էջ 25–27: Կա լուսանկար. «Յոհաննես Լեփսիուս»: Ա. ԱՐԲԱՆՍՅԱՆ, Մի քանի վավերագրեր Մեծ եղեռնի արյունոտ օրերից [Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնական տեղեկությունները Մայր Աթոռին], 1980, թ. 4, էջ 51–56, թ. 5, էջ 45–49: Փաստաթղթեր 1912–1920 թթ. վերաբերյալ (Հայաստանի պետական արխիվից), 1990, թ. 4, էջ 14–44: Ա. ԱԳԱՍՅԱՆ, Սողոմոն Թեհլերյանի մի նամակը [1916 թ. Գարեգին վրդ. Հովսեփյանին], 1975, թ. 5, էջ 66–67: Երջանկահիշատակ Տ. Տ. Գեւորգ Ե. կաթողիկոսի սրբատառ կոնդակը Մայր Աթոռում 1914 թվականի դեկտեմբերի 28-ին եղբայրական օգնության կարգադիր հանձնաժողով նշանակելու մասին Արեւմտյան Հայաստանից Ս. էջմիածին հասած թշվառ եւ անօթեւան հայ գաղթականներին օգնելու համար, 1980, թ. 4, էջ 25–27: Վ. ԱՐԲԱՆՍՅԱՆ, Դեպի փրկություն (Մեծ եղեռնի 80-ամյակի առթիվ), 1995, թ. 5, էջ 168–173, Փրկության ափ, 1996, թ. 4, էջ 80–83: Ք. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԳԱՔՈՒՋՅԱՆ, Հորս հուշերից, 1991, թ. 9–10, էջ 52–54: Ա. ԱՍԻՍՅԱՆ, Հայրապետական օրհնագիր [Գեւորգ Ե.-ի] Յոհաննես Լեփսիուսին, 1998, թ. 4, էջ 95–103:

³⁰ Տես ՀեՍՀ օրենքը օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1916 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին, 1989, թ. 4–6, էջ 3: ՀեՍՀ ԳԽ նախագահության հրամանագիրը՝ 1918 թվականի մայիսի 28-ը հայկական պետականության վերականգնման օր ճանաչելու մասին, 1989, թ. 4–6, էջ 4:

³¹ Տես Գ. ԳՅՈՒՆՅԱՆ, Մեր ազգային վերածնունդը, 1965, թ. 2–4, էջ 85–95: Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վանի ապրիլյան հերոսամարտը, 1965, թ. 2–4, էջ 140–148, 1965, թ. 5–6, էջ 156–165: Կա լուսանկար. «Դ. Դանիելյան, «Հրաժեշտ» քանդակը»:

³² Տես Մ. ՀՅՈՒՍՅԱՆ, Չմոռացվող անուններ, 1965, թ. 2–4, էջ 71–75: Գ. ՄԱԿՈՅԱՆ, Հայ գրականության կորուստները, 1965, թ. 2–4, էջ 76–84: Կա ներդիր – հայ նահատակ գրողների լուսանկարներ: Ս. ՔՈՒՆՋՅԱՆ, Հայկական կոտորածները եւ մեր ձեռագրական կորուստները, 1965, թ. 2–4, էջ 96–107, 5–6–7, էջ 133–144, 1966, թ. 9–10, էջ 88–93, 1967, թ. 5, էջ 46–57, թ. 6, էջ 50–55: Կա լուսանկար. «Գրիգոր Խանջյան, «Կոմիտաս վարդապետի խելագարության պահը» նկարը»: Հետագայում թեման ավելի ամբողջացված հրատարակվեց: Տես Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկությունները, Ս. էջմիածին, 2015: Ա. ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ, Ռուբեն Զարդարյան, 1965, թ. 2–4, էջ 136–139: Բ. ՏԱՎՈՒՇԵՅԻ, Նահատակ հայ մտավորականների

մանը: Կարեւորելով հենց այս պարագան, պետք է շեշտել, որ խորհրդային իրականությունում երկարատեւ մոռացությունից հետո Ցեղասպանության եւ Հայկական հարցի թեմայի վերաբերյալ «էջմիածին» ամսագիրը հիրավի դարձավ այնպիսի հետազոտական-հրատարակչական կարեւորագույն հարթակներից մեկը, ինչպիսիք էին «Պատմաբանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» պարբերականները:

Դրվատելի է, որ Ցեղասպանության թեմայի պատմագիտական հետազոտությունը հետագայում ավելի մեծ ծավալով դարձավ ամսագրի ուշադրության եւ հոգածության առարկան: Ներկայացնենք առավել նշանակալի հրապարակումները: Հատկապես հիշատակելի են ամսագրի երկարամյա խմբագիր Արթուր Հատիտյանի³³, ամսագրի մշտական հեղինակ, ռումինահայ վաստակաշատ հայագետ Հակոբ Սիրունու³⁴, Հարություն Թուրջյանի³⁵, Սարգարապատի հերոսամարտի մասնակից հոգեւորականների մասին առաջին աշխատանքների հեղինակ Միհրան Մուրադյանի³⁶

ծածկանունները, 1965, թ. 10, էջ 31–36, 1966, թ. 2, էջ 52–57: Հեղինակը հետագայում թեման ամբողջաբեկ առանձին մենագրությամբ: Տես Բ. Հովսեփյան, Հայոց ցեղասպանության նահատակ գործիչների ծածկանունները: Ե., 2002: Գ. Աջնառուրցյան, Անհայտ էջեր հայ նահատակների գրական ժառանգությունից, 1965, թ. 2–4, էջ 43–57: Կա լուսանկար. «Սարգիս Մուրադյան, «Վերջին գիշերը» նկար»: էջեր Դանիել Վարուժանի գրական ժառանգության պատմությունից, 1968, թ. 10, էջ 43–47: Հետագա հրապարակումից տես Ա. Կրիստոֆյան, Անպարտելի կամքով եւ գոյատեւելով վճռականությամբ, 1985, թ. 4, էջ 43–48: Կան լուսանկարներ. «Սիամանթոն եւ Ավետիք Իսահակյանը», «Սիամանթոնի նամակը»:

³³ Տես Նոր Դեռնոյանը, 1965, թ. 2–4, էջ 58–70: Հայ Այնթապը եւ իր հերոսամարտը, 1970, թ. 3, էջ 20–25:

³⁴ Տես Եղեռն մը եւ իր պատմությունը, 1965, թ. 2–4, էջ 6–26, թ. 5–6–7, էջ 124–132: Կոմիտասին հետ, 1965, 1, էջ 35–39, թ. 5–6–7, էջ 166–176, թ. 8–9, էջ 74–79, թ. 10, էջ 17–25, 1966, թ. 1, էջ 51–60, թ. 2, էջ 18–24, թ. 3, էջ 34–40, թ. 4, էջ 41–46, թ. 5, էջ 28–32, թ. 6, էջ 26–33, թ. 7, էջ 17–27, թ. 8, էջ 20–26, թ. 9–10, էջ 71–78, 1967, թ. 3, էջ 36–47, թ. 4, էջ 37–49, թ. 5, էջ 37–45, թ. 6, էջ 39–49, 1968, թ. 1, էջ 43–48, թ. 2, էջ 43–51, թ. 3, էջ 43–49, թ. 4, էջ 28–35, թ. 8–9, էջ 98–102, 1969, թ. 3, էջ 22–31, թ. 4, էջ 30–38, թ. 5, էջ 16–28, թ. 10, էջ 52–56:

³⁵ Տես Սարգարապատի հերոսամարտի 50-ամյակը, 1968, թ. 5, էջ 16–23: Կան լուսանկարներ. «Դանիել Բեկ Փիրումյան», «Սարգարապատի ճակատամարտի մասնակից 5-րդ հայկական հրաձիգ գնդի մի խումբը»: Հայություն մեծ գոյամարտը, 1973, թ. 5, էջ 42–44: Հեղինակը հենց նույն 1965 թ. թեման ամբողջաբեկ առանձին մենագրությունով հրատարակեց: Տես Սարգարապատի հերոսամարտը: Ե., 1965:

³⁶ Տես Հայրենասեր հոգեւորական Տ. Հովհաննես քահանա Տեր-Մկրտչյան (Սարգարապատի հերոսամարտի 54-րդ տարեդարձի առթիվ), 1972, թ. 5, էջ 57–59: Սարգարապատի եւ Բաշ Ասպարանի հերոսամարտերի հոգեւորական մասնակիցները, 1973, թ. 5, էջ 45–48: Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության ճակատամարտերին մասնակցող հոգեւորականներ, 1978,

հողվածները: Նաեւ հիշատակենք հեղինակներին, որոնք հանդես են եկել մեկական հողվածներով³⁷:

Ինչպես վերն արդեն նշեցինք, որ «էջմիածին» ամսագիրը մի շարք հեղինակներին՝ մասնավանդ երիտասարդ, համար դարձավ այն կարեւոր գիտական հարթակը, որտեղ նրանք հնարավորություն ստացան ծավալել հետազոտական-հրատարակչական գործունեություն: Այդ առումով հատկապես հիշատակենք պատմական գիտությունների դոկտորներ Ստեփան Ստեփանյանցի³⁸, Ավետիս Հարությունյանի³⁹, Գեորգ Ստեփանյանի⁴⁰ աշխատանքները:

Թ. 8–9, էջ 110–111, 1983, թ. 8, էջ 30–33: 1918 թվականին Հայաստանի հերոսական ինքնապաշտպանության հոգեւորական մասնակիցները, 1984, թ. 1, էջ 57–59:

³⁷ Տէս Ա. ՆԱՍԻՊԵԱՆ, 1915 եւ Անգլիայի հայասէրներ, 1990, թ. 4, էջ 50–55: Հ. ՂԱՋԱՐՈՍՅԱՆ, Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ-ի ազգասիրական գործունեությունը եւ կիլիկիահայությունը, 1990, թ. 4, էջ 56–60, թ. 5–7, էջ 93–102: Հ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, Շատախի հերոսական անցյալից, 1968, թ. 5, էջ 39–48: Հեղինակը հետագայում թեման ամբողջացրեց առանձին մենագրությամբ: Տէս էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից: Ե., 1983: Վ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ, Հայ Եկեղեցին եւ արեւմտահայության խնդիրները 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում, 1996, թ. 4, էջ 62–71: Հեղինակը հետագայում թեման ամբողջացրեց առանձին մենագրությամբ: Տէս Ա. էջմիածին 1917 թ. եկեղեցական համագումարը: Մ. էջմիածին, 2018: Գ. ՎՐԹԱՆԵՍՅԱՆ, Սարդարապատ-80 (Վանականների մասնակցությունը հերոսամարտին), 1998, թ. 5, էջ 114–119: Ս. ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ, Հայոց Մեծ եղեռնը եւ Յոհաննես Լեփսիուսը, 1999, թ. 4, էջ 95–112:

³⁸ Տէս Հայ եկեղեցին 1914 թվականին, 1996, թ. 4, էջ 51–61: Հայ Եկեղեցին եւ Հայոց ցեղասպանությունը, 1998, թ. 4, էջ 90–94: Հեղինակը հետագայում թեման ամբողջացրեց առանձին մենագրություններով: Տէս Հայ հոգեւորականության մասնակցությունը 20-րդ դարի պատերազմներին եւ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին: Ե., 1999: Հայ Առաքելական Եկեղեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Մ. էջմիածին, 2003:

³⁹ Տէս էջմիածինի Կաթողիկոսարանը եւ հայ գաղթականների հոգեւոր-մշակութային արժեքների փրկության հարցը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, 1989, թ. 2–3, էջ 91–94: էջմիածինի գաղթականական համագումարը եւ նրա պատմական նշանակությունը, 1989, թ. 8, էջ 33–37: Վերաշինության գործը Վան-Վասպուրականում 1915 թ. հուլիսյան գաղթից հետո եւ հայ գաղթականները, 1994, թ. 2–3, էջ 99–117: Հայ գաղթականական կոմիտեների գործունեությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, 1994, թ. 6–7, էջ 110–123: Անգլիան եւ հայ գաղթականությունը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, 1996, թ. 4, էջ 72–79: Հեղինակը հետագայում թեման ամբողջացրեց առանձին մենագրությամբ: Տէս Վան-Վասպուրականի կրոնամշակութային կյանքը եւ պետականության ստեղծման փուլերը (1908–1918 թթ.): Մ. էջմիածին, 2018, 308 էջ:

⁴⁰ Տէս Բագրատ եպիսկոպոս Վարդազարյանի հոգեւոր եւ հասարակական գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թվականին, 1994, թ. 11–12, էջ 107–121: Նուխի եւ Արեշ գավառների հայության կոտորածներն ու ինքնապաշտպանությունը, 1996, թ. 1, էջ 105–123:

Քարոզչական-դաստիարակչական տեսանկյունից կարելու է դերակատարում ունենալ մշակույթի անվանի գործիչների մտքերի⁴¹, գրական⁴² ու երաժշտական⁴³ ստեղծագործությունների հրապարակումը:

Նաեւ հիշատակենք, որ 1965 թվականից ամսագրում սկսվեց օտար գործիչների-հեղինակների նյութերի հրապարակումը⁴⁴:

Ամսագիրն իր էջերը տրամադրեց նաեւ գրախոսություններին, եւ ի թիվս բազմաթիվ հրապարակումների հրատարակվեցին նաեւ թեմայի վերաբերյալ մի շարք գրախոսականներ⁴⁵:

Վերջապես, ամսագրում հրապարակվեց բազմազան տեղեկատվություն, որ վերաբերում է Ցեղասպանության ամենից տարբեր բնույթի հարցերի: Հիշատակենք մի քանիսը. Կոմիտասի⁴⁶, Սարգարապատի հերոսա-

⁴¹ Տե՛ս ԱՎԵՏԻԲ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, *Խոհեր Մեծ եղեռնի մասին*, 1965, թ. 2-4, էջ 28-29: ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ, *Մտորումներ ապրիլ 24-ի առթիվ*, 1965, 2-4, էջ 30-31: ՄԱՐԻԵՏԱ ՇԱՀԻՆՅԱՆ, *Սրտի ձայն*, 1965, 2-4, էջ 32: ԼԵՆՈՆ-ՉԱՎԵՆ ՍՅՈՒՐՄԵԼՅԱՆ, *Տասը խորհրդածություններ*, 1965, թ. 2-4, էջ 34-35:

⁴² Տե՛ս ՀԱՄԱՍՏԵՂ, «Հաւատք Քո կեցուցեն զՔեզ», 1965, թ. 2-4, էջ 40-42: Բ. ՅԱՎՈՐՈՎ, *Հայեր*, 1965, թ. 2-4, էջ 108: Օ. ՓԱՆԻԿՅԱՆ, *Հայք*, 1965, թ. 2-4, էջ 109: Ե. ԳՈՒՆՃՅԱՆ, *Կարմիր գիշերները*, 1965, թ. 2-4, էջ 110-112: Կա լուսանկար. «Մ. Քեպապճյան, «Մեծ եղեռնի նահատակների հիշատակին» նկարը»: Ա. ԿՈԹԻԿՅԱՆ, *Փառք պարտվածներին*, 1965, թ. 2-4, էջ 127-129: ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆ, *Հատվածներ «Նավը լեռան վրա» վեպից*, 1968, թ. 5, էջ 24-25: Եղեռնը եւ հաղթանակը երգերի մեջ [Վ. Թեքեյանի, Պ. Սեւակի, Գ. էմինի, Ն. Զարյանի, Հ. Սահյանի, Հ. Շիրազի, Գ. Սարյանի, Հր. Հովհաննիսյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ս. Կապուտիկյանի, Մ. Ռիժկովի], 1975, թ. 5, էջ 56-65: Ս. ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ, *Ապրիլի 24. Երեւան*, 1977, թ. 4, էջ 24-26: Ա. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, *Քարե պատարագ*, 1978, թ. 4, էջ 12: Հատվածներ Հովհաննես Շիրազի, Վ. Դավթյանի, Էդուարդաս Մեծեյախիսի երկերից, 1985, թ. 4, էջ 36-41:

⁴³ Տե՛ս Ն. ԹԱՀՄԻՋՅԱՆ, «Հուշարձան (1915-1965)», 1965, թ. 2-4, էջ 188-195: Ա.Լ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, «Դիժա, Տեր» (Հոգեհանգստյան շարական) (Requiem)», 1965, 5-6-7, էջ 114-117: Երկուսն էլ երաժշտության նոտագրված լուսանկարներն են: Հետագա հրապարակումից տե՛ս Մահերգ նահատակաց (խոսք՝ Վ. Թեքեյան, եր.՝ Ն. Թահմիզյան), 1978, թ. 4, էջ 13-15:

⁴⁴ Տե՛ս ԼՈՐԻՍԱՆՈՆ ԼԵՒԻՆԳՍԹՈՆ ՍՔԵՅՅ (Արեւմտյան Նյու Յորքի եպիսկոպոս), *Մեր մեծ եղբայրները*, 1965, թ. 2-4, էջ 33: Մ. ՌՈՋԵՆ (Ռոմինիայի մեծ Բաբբի), *Թափված արչան ձայնը*, 1965, թ. 5-6-7, էջ 122-123: Հետագա հրապարակումից տե՛ս Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար Կոնրադ Ռայզերի պատգամը հայկական Ցեղասպանության տարեդարձի առթիվ, 1996, թ. 4, էջ 24:

⁴⁵ *Օրինակ տես Մ. ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ*, [Գ. ՏԵՐ-ՍԱՐԵՅՅԱՆ, Պատմութիւն Անթէպի Հայոց], 1954, թ. 4, էջ 58-63: Ռ. Մ., [Գիրք էլից հայոց], 1955, թ. 2, էջ 61-63: Վ. ՎԱՐՂԱՆՅԱՆ, [Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ.], 1956, թ. 6, էջ 62-63: ԱՐՇԱԿ ԱՐՂ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, *Արժեքավոր հրատարակություններ*, 1999, թ. 5, էջ 103-117:

⁴⁶ Տե՛ս Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված հիշատակի հանդես Հոգեւոր ճեմարանում, 1959, թ. 6, էջ 12-15: Հանդիսություն հոգեւոր ճեմարանում նվիրված Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 95-ամյակին, 1964, թ. 11, էջ 19-21:

մարտի հուշամիջոցառումների⁴⁷, Ցեղասպանության զոհերին նվիրված հուշարձանների⁴⁸ վերաբերյալ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց ցեղասպանության եւ Հայկական հարցի վերաբերյալ օվկիան գրականության մեջ «Էջմիածին» ամսագրում հրապարակված արժեքավոր նյութերն իրենց ուրույն եւ արժանի տեղն ունեն: Այդ պարագան բացատրելի է նախ ամսագրի պատկանելիության յուրահատկությամբ, նաեւ հրատարակիչ Մայր Աթոռի համազգային դերակատարությամբ: Լինելով ոչ կոմունիստական եւ ոչ պետական պարբերական, ամսագիրն անհամեմատ ավելի ազատ էր հեղինակներին հրատարակչական հարթակ տրամադրելու եւ թեմաների ընտրության հարցերում:

Ամսագրում հրապարակված պաշտոնական-եկեղեցական եւ գիտահետազոտական բազմազան նյութերն արտացոլում են քննարկվող թեմայի ամենից տարբեր կողմերը՝ մասնավորապես Վեհափառ Հայրապետների եւ Մայր Աթոռի դիրքորոշումը, Հայոց ցեղասպանության պատմությունը, իրականացման մեխանիզմը, միջազգային ճանաչման գործընթացը, Հայկական հարցի պատմական ընթացքը միջազգային դիվանագիտական ասպարեզում, հայոց հողային պահանջատիրությունը, ինքնապաշտպանական մարտերը, 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, ազգային-եկեղեցական, ռազմական եւ մշակութային գործիչների կյանքը, Հայրենիք-Սփյուռք կապեր, հայրենադարձություն:

Բազմազան են թեմայի վերաբերյալ հրապարակումների տեսակները. կոնդակներ, ուղերձներ, խմբագրականներ, հաղորդումներ, գրական ստեղծագործություններ, հոդվածներ, գրախոսականներ: Առանձ-

⁴⁷ Տե՛ս Սարգարապատի հերոսամարտի հիշատակին նվիրված զբոսայգի-հուշարձանի բացումը, 1968, թ. 6, էջ 41–43: Սարգարապատի հերոսամարտում զոհվածների հիշատակը ոգեկոչելու օր, 1973, թ. 5, էջ 41: Սարգարապատի հերոսամարտի ոգեկոչումը Մայր Աթոռում, 1980, թ. 5, էջ 321–24: Կան լուսանկարներ. «Զորավար Պողոս Փիրումյան», «Վազգեն Ա. Փիրումյանի դստեր հետ Վեհարանի շքամուտքի մոտ»: ԱՐՇԵՆ ԱԲՂ. ՍԱՆՈՍՅԱՆ, Սարգարապատի հերոսամարտի 80-ամյակի ոգեկոչումը, 1998, թ. 5, էջ 13–18:

⁴⁸ Տե՛ս Ապրիլյան Մեծ եղեռնի նահատակների հուշարձանի բացումը Բուենոս-Այրեսում, 1961, թ. 9, էջ 17–18: Մեծ եղեռնի նահատակների աճյուններ Դեր-Զորից, 1965, թ. 11–12, էջ 80–81: Աղբյուր-հուշարձանի բացում Ս. Շողակաթ եկեղեցում [1987 թ. ապրիլ 24-ին, Կեսարիայի Պունյան գյուղի 1915 նահատակների հիշատակը հավերժացնող], 1987, թ. 4, էջ 47–48: Մ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Օրհեսպում օրհնվեց Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակը հավերժացնող խաչքարը, 1998, թ. 4, էջ 179–180:

նակի արժեք են ներկայացնում ամսագրում հրատարակված եզակի լուսանկարները:

Սակայն, ցավոք, մասնագիտական շրջանակներն ամսագրի հարուստ նյութերը գրեթե չեն օգտագործել, մինչդեռ դրանց հատկապես աղբյուրագիտական նշանակությունն անուրանալի է: Ժամանակին նկատի ունենալով հենց այս պարագան, պատմագիտական շրջանակներին հասու դարձնելու նպատակով կազմեցինք եւ հրատարակության պատրաստեցինք «Արարատ» պարբերականի սովորաձավալ նյութերի ժողովածուն⁴⁹: Իհարկե, նման ժողովածուի հրատարակման կարոտ են նաեւ «Էջմիածին» ամսագրի ոչ պակաս արժեքավոր նյութերը:

Եզրափակելով՝ պարտավոր ենք եւս մեկ անգամ փաստել, որ «Էջմիածին» ամսագրի նյութերը կարեւորագույն սկզբնաղբյուր են Հայոց ցեղասպանության եւ Հայկական հարցի համալիր ուսումնասիրության համար:

Հ Ի Մ Ն Ա Բ Ա Ռ Ե Ր

Հայոց ցեղասպանություն, Հայկական հարց, «Էջմիածին» ամսագիր, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Գևորգ Չ. Չորեքյան, Վազգեն Ա. Պալճյան, հողային պահանջատիրություն, հայրենադարձություն, Սարդարապատի հերոսամարտ, ոգեկոչում, նահատակաց հիշատակ, հայրապետական կոնդակ, Արևմտահայություն, Սփյուռք, հուշարձան-խաչքար, «Արարատ» ամսագիր, պատմական արդարություն, Կոմիտաս Վարդապետ, Խրիմյան Հայրիկ, վերածնունդ:

РЕЗЮМЕ

Опубликованные в журнале «Эчмиадзин» материалы о Геноциде армян и Армянском вопросе представляют большую ценность. Будучи некоммунистическим и негосударственным периодическим изданием, он был свободен в выборе авторов и тем.

⁴⁹ Տե՛ս Ս. Էջմիածինը եւ Հայոց ցեղասպանությունը: Կազմ. եւ խմբ. Ավագ Հարությունյան: Ս. Էջմիածին, 2010, 736 էջ:

Публикуемые в журнале официальные церковные и научно-исследовательские материалы отражают самые разные аспекты обсуждаемой темы. Существует множество видов публикаций по этой теме. Особую ценность представляют опубликованные в журнале уникальные фотографии. Материалы «Эчмиадзина» являются важным источником для всестороннего изучения Геноцида армян и Армянского вопроса.

SUMMARY

The articles on the Armenian Genocide and the Armenian Issue published in the “Etchmiadzin” journal are of great value. As a non-communist and non-governmental periodical, it had the freedom to choose its authors and topics.

The official ecclesiastical and scientific research materials published in the journal reflect a wide variety of aspects of the topic under discussion. There are many types of publications on this topic. The unique photographs published in the journal are of particular value. The materials in “Etchmiadzin” are an important source for a comprehensive study of the Armenian Genocide and the Armenian Issue.

